

Çağdaş Siyasi Problemlerin Kur'an Yorumuna Yansıması: Muhammed İzzet Derveze'nin Tefsirinde Filistin Meselesi

Ersin ÇELİK | <https://orcid.org/0000-0002-1821-7772>

Dr. Öğr. Üyesi | Yazar | ersin.celik@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi | <https://ror.org/0468j1635>

Tefsir | Rize, Türkiye

Öz

1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulması, Müslümanların Filistin meselesine daha çok eğilmelerine ve bu konuda çeşitli yayınlar yapmasına sebep olmuştur. Filistin meselesi hakkında çeşitli eserler telif eden isimlerin başında, çağdaş müfessirlerden Muhammed İzzet Derveze (1888-1984) gelmektedir. Nablus doğumlu olan Derveze'nin mücadelesi, 1917 yılında hayata geçirilen ve 1948 yılında Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulmasıyla sonuçlanan Balfour Deklarasyonu sürecinde aktif bir şekilde devam etmiştir. Derveze, 1933 yılında Yafa'daki protesto gösterileri sırasında başından yaralanmış, 1936'da İngiliz yönetimine karşı başlatılan isyana katıldığı gerekçesiyle Filistin'de yaşamasına izin verilmemiştir. Ardından gittiği Suriye'de de Filistin direniş hareketinin idarî ve malî sorumlusu olarak çalışan Derveze'nin sahadaki mücadelesi hapse girmesiyle sona ermiştir. Bundan sonraki süreçte Derveze'nin Filistin mücadelesi daha çok ilmi zeminde yoğunlaşmıştır. Nitekim Derveze *el-Kur'ân ve'l-Yehûd, Târîhu Benî İsrâ'îl min esfârihim, Me'sâtü Filistîn, Cihâdü'l-Filistîniyyîn ve Kazıyyetü Filistîn ve'l-vahdetü'l-'Arabîyye* gibi eserlerini bu süreçte kaleme almıştır. Dolayısıyla İzzet Derveze'nin gözünden Filistin meselesine bakmak, söz konusu trajedinin başlangıcından kökleşmesine kadar geçen bütün evreleri bizzat yaşamış ve hissetmiş bir Filistinlinin gözünden meseleye bakmak demektir. Derveze'nin yaşadığı güncel siyasal sorunlar, hiç şüphesiz onun zihninde önemli bir iz bırakmıştır. Bu durum, Yahudilerle ilgili tarihi olaylardan ve bazı Yahudi gruplarının dinî ve ahlâkî zaafılarından bahseden âyetlerin tefsirinde açıkça görülmektedir. Derveze, Yahudilerin dini ve ahlâkî zafiyetlerinden bahseden âyetlerde günümüz Yahudileriyle tarihteki Yahudileri özdeşleştirmekte ve onların daima atalarının kötü mirasını devraldıklarını belirtmektedir. Bazen de konu doğrudan Yahudilerle ilgili değilken dahi konuyu bir şekilde bu meseleye getirmektedir. O, Filistinlilerin değil aksine İsrailoğullarının bölgeye daha sonra geldiklerini vurgulamakta, vaat edilmiş topraklar meselesinin ilahi bir husus olmayıp tamamen tarihsel süreçte şekillendiğini Kur'an âyetleri ve Tevrat'tan alıntılarla açıklamaktadır. Derveze tefsirinde, İsrail'in dinî argümanları araçsallaştırarak siyasî amaçlarını perdeleme girişimlerine karşı bir duruş sergilemektedir. O, özellikle Yahudiler ve Filistin meselesi hakkındaki güncel değerlendirmelerini ilk önce tefsirinde yapmış, yeri geldikçe Filistin meselesini Kur'an âyetleriyle ilişkilendirmiştir. Dolayısıyla Derveze'nin *et-Tefsîrü'l-hadîs* isimli tefsiri, konuyla ilgili müstakil eserlerinin de ilk nüvesini oluşturmaktadır. Bundan dolayı çalışmada, Derveze'nin konuyla ilgili müstakil eserlerinden faydalanılsa da incelemenin merkezinde tefsiri ve Yahudilerle ilgili âyetlerin yorumu yer almaktadır. Sonuç olarak, Derveze'nin İsrail'in Filistin'e yönelik saldırgan tutumuna tanıklığı, Yahudilerle ilgili âyetlerin yorumunda ona bir bilinç kazandırmış ancak aynı zamanda murâd-ı ilâhîyi kavramadaki tutumunu da belli ölçüde şekillendirmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Derveze, et-Tefsîrü'l-hadîs. Filistin Meselesi, Siyasi Yorum.

Atıf Bilgisi

Çelik, Ersin. "Çağdaş Siyasi Problemlerin Kur'an Yorumuna Yansıması: Muhammed İzzet Derveze'nin Tefsirinde Filistin Meselesi". *Rize İlahiyat Dergisi* 29 (Ekim 2025), 151-164.

<https://doi.org/10.32950/rid.1707334>

Yayın Bilgileri

Türü

Araştırma Makalesi

Değerlendirme: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlleme

Süreç Bilgileri

Geliş Tarihi: 27.05.2025

Kabul Tarihi: 04.10.2025

Yayın Tarihi: 20.10.2025

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu makale, 15-16 Mayıs 2025 tarihlerinde Kastamonu'da düzenlenen VII. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu "Tarihten Günümüze Filistin ve Kudüs" başlıklı etkinlikte sözlü olarak sunulan, ancak tam metni yayımlanmayan "Nabluslu Müfessir İzzet Derveze'nin Perspektifinden Filistin Meselesi" adlı tebliğin içeriği geliştirilip kısmen değiştirilerek yeniden üretilmiş şeklidir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Etik Bildirim: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr

Benzerlik Taraması

Yapıldı - iThenticate

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu çalışmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakları & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Reflection of Contemporary Political Problems in Qur'ān Interpretation: The Palestinian Issue in the Commentary of Muhammad 'Izzat Darwaza

Ersin ÇELİK | <https://orcid.org/0000-0002-1821-7772>

Asst. Prof. | Author | ersin.celik@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University | <https://ror.org/0468j1635>

Tafsir | Rize, Türkiye

Abstract

The establishment of the State of Israel in 1948 prompted increased Muslim engagement with the Palestinian issue, resulting in a surge of related publications. One of the leading contemporary commentators who has written various works on the Palestinian issue is Muḥammad 'Izzat Darwaza (1888-1984). Born in Nablus, Darwaza's struggle continued actively during the Balfour Declaration process, which was implemented in 1917 and resulted in the establishment of a Jewish state in Palestine in 1948. He was injured in the head during the Jaffa demonstrations in 1933 and was banned from living in Palestine because of his active role in the uprising against the British in 1936. Darwaza, who later went to Syria and worked as the administrative and financial manager of the Palestinian resistance movement, finally ended his struggle in the field with his imprisonment. In the following period, Darwaza's struggle for Palestine focused more on scientific grounds. In fact, Darwaza wrote his works *al-Qur'ān wa'l-Yahūd* (*Qur'ān and Jews*), *Tārīḫu Benī Isrā'īl min esfārihim* (*History of the Children of Israel from Their Own Scriptures*), *Me'sātū Filistīn* (*The Tragedy of Palestine*), *Jihad al-Filistīniyyin* (*Jihad of the Palestinians*) and *Ḳaḏīyyetu Filistīn wa'l-waḥdat al-'Arabiyya* (*The Palestinian Question and Arab Unity*) during this period. Therefore, looking at the Palestinian issue through the eyes of Muḥammad 'Izzat Darwaza means looking at the issue through the eyes of a Palestinian who has personally experienced and felt all the stages from the beginning of the tragedy to its full extent. Darwaza first made his contemporary evaluations, especially about the Jews and the Palestinian issue, in his commentary, and when necessary, he related the Palestinian issue to the verses of the Qur'ān. On the other hand, in the verses that mention the stories of the Jews, it is seen that he tries to establish a connection between the attitude of the Jews in history and the attitude of the contemporary Jews. The contemporary political problems experienced by Darwaza have left an important mark on his mind. Darwaza also emphasizes that the success they have achieved in Palestine today is a temporary test for Muslims. Therefore, it is possible to see belief in an independent Palestinian State in Darwaza's commentary. In his commentary, it is emphasized that it is a wrong reading to base the Jews' demands for the lands from the Nile to the Euphrates on the Qur'ān and the dangers of using the relevant verses for ideological purposes by taking them out of context are emphasized. Therefore, his commentary called *al-Tafsīru'l-ḥadīth* also forms the core of his independent works on the subject. For these reasons, this study examines how Darwaza's approach to the issue of Jews and Palestine, who witnessed the establishment of the Jewish state in Palestine, is reflected in his interpretation. Although the study makes use of Darwaza's independent works on the subject, it focuses more on how the issue is reflected in his interpretation and especially in the interpretation of the verses related to the Jews.

Keywords

Tafsir, Darwazah, al-Tafsir al-Ḥadīth, The Palestine Question, Political Interpretation.

Citation

Çelik, Ersin. "Reflection of Contemporary Political Problems in Qur'ān Interpretation: The Palestinian Issue in the Commentary of Muhammad 'Izzat Darwaza". *Rize Theology Journal* 29 (October 2025), 151-164.

<https://doi.org/10.32950/rid.1707334>

Publication Information

Type	Research Article	Peer-Review: Double anonymized - Two External
Process Information	Date of Submission: 27.05.2025	Date of Acceptance: 04.10.2025 Date of Publication: 20.10.2025
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. This article is a revised and partially reworked version of a paper entitled "The Issue of Palestine from the Perspective of the Exegete 'Izzat Darwazah of Nablus," originally presented orally at the VIII. International Shaykh Sha'bān-i Veli Symposium, "Palestine and al-Quds: From Past to the Modern Day," held in Kastamonu on 15-16 May 2025.	
Ethics Committee Approval	Ethics committee approval is not required for this study.	
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate	Complaints: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.	
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.	
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.	

Giriş

Siyaset ile tefsir arasındaki ilişki, İslâm düşünce tarihinin en erken dönemlerinden itibaren dinî alanla siyasal alanın kesiştiği bir eksen üzerinde şekillenmiştir. Kur'an'ın yalnızca bireysel ibadet ve ahlâkî rehberlik boyutuyla değil aynı zamanda toplumsal düzenin ve siyasal otoritenin belirlenmesinde temel bir referans olarak kabul edilmesi, siyasal gelişmelerin tefsir faaliyetlerine doğrudan yansımaya zemin hazırlamıştır. Hicrî II. asırdan itibaren belirginleşen mezhepleşme süreci, hilâfet-imâmî tartışmaları ve iktidar meşruiyeti arayışları, tefsir metinlerinde siyasal yorumların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu dönemde tefsir, bir yandan hâkim siyasal düzeni temellendiren bir araç olarak işlev görürken diğer yandan muhalif düşünce çevrelerinde eleştirel bir söylemin meşruiyet zeminini oluşturmıştır. Dolayısıyla siyaset-tefsir ilişkisi, kökleri Hz. Peygamber ve sahabe dönemine kadar dayandırılan, Hicrî II-V. asırlar arasında ise hem Sünnî hem de Şîî geleneklerde yoğunlaşarak farklı siyasal paradigmlar doğrultusunda çeşitlenen dinamik bir süreç arz etmektedir.¹ Bununla birlikte siyasal meselelerin tefsire yansımaları tarihsel bir olgu olarak kalmamış, günümüzde de farklı biçimlerde devam etmiştir. Gerek İslâm toplumları arasındaki iç ihtilaflar gerekse diğer din mensuplarıyla yaşanan gerilimler, modern dönemde de Kur'an tefsirlerinde yer bulmaya devam etmektedir. Bu bağlamda, özellikle Yahudilerin Filistin meselesindeki tutumları, çağdaş tefsirlerde dikkat çeken bir konu olarak öne çıkmaktadır. Nitekim çağdaş dönemde Filistin'de Yahudilerin Müslümanlara yaptığı zulmün yansımalarını tefsir literatüründe görmek mümkündür. Bu konuyu tefsirinde en kapsamlı biçimde ele alan müfessirlerin başında ise Nabluslu âlim Muhammed İzzet Derveze gelmektedir.

Tarih, edebiyat ve aktüel meselelerle ilgili birçok eseri olan Muhammed İzzet Derveze'nin en meşhur olduğu saha hiç şüphesiz tefsirdir. Nitekim Kur'an'ı inîş sırasına göre tefsir ettiği *et-Tefsîrü'l-hadîs* adlı çalışması, Derveze'nin İslâm dünyasında tanınmasında en etkili eseri olmuştur. Ancak onun çağdaş dönemde İslâm dünyasında iz bırakan müfessirlerden tıpkı Seyyid Kutub (1906-1966) ve Mevdûdî (1903-1979) gibi klasik müfessir portresinden uzak olduğu da bir vakıdır. İslâm dünyasında fikir ve mücadele alanında öne çıkan pek çok isimde olduğu gibi, İzzet Derveze de Kur'an'ı geleneksel yorum kalıplarının ötesinde, cezaevinde keşfetmiştir. Derveze'nin Kur'an merkezli kaleme aldığı yazılar, Fransız askerî idaresinin onu Filistin halkını İngiliz işgaline karşı isyana teşvik ettiği suçlamasıyla Şam'da tutuklamasının ardından girdiği hapishane ortamında başlamıştır. İngilizlerin 1936'daki Filistin isyanını bastırması, İzzet Derveze'nin siyasî faaliyetlerini durduramamış, maruz kaldığı hapis ve sürgün cezaları, onun Siyonizme karşı yürüttüğü mücadeleyi ve bağımsızlık arzusunu ortadan kaldıramamıştır. Onun özellikle Şam'daki mahkûmiyet süreci, Derveze açısından ilerleyen yıllarda Kur'an'ı temel çalışma eksenine getireceği bir dönemin başlangıcını teşkil etmiştir.²

Derveze'nin çalışmaları sadece Arap dünyasında değil ülkemizde de ilgi çekmiş, eserleri üzerine özellikle de nüzûl tertibine göre telif edilmiş ilk tefsir eseri olan *et-Tefsîrü'l-hadîs* üzerine birçok araştırma yapılmıştır. İzzet Derveze'nin hem tefsirinde hem de diğer birçok eserinde yoğun bir şekilde ele aldığı konuların başında Filistin meselesi ve Yahudiler gelmektedir. Ancak görebildiğimiz kadarıyla İzzet Derveze ve onun tefsiri özellikle bu açıdan bir çalışmaya konu edilmemiştir. Öte yandan gerek ülkemizde gerekse diğer ülkelerde müellifin tefsiri üzerine yapılan çalışmalarda, onun özellikle yoğunlaştığı bu mesele yeterince ele alınmamıştır.³ Bunun istisnası 2024 yılında Murat Kayacan tarafından yayımlanan "Filistinli Bir Müfessire Referansla Beytülmağdis: İzzet Derveze Örneği"⁴ başlıklı makale ile Kübra Ekşioglu tarafından yayımlanan "M. İzzet Derveze'nin 'et-Tefsîrü'l-hadîs' Adlı Eserinde Yahudilik ve Hristiyanlığa Yaklaşımı"⁵ başlıklı yüksek lisans tezidir. Özellikle ikinci çalışmada müfessirin Yahudiliğe bakışı ele alınırken Filistin meselesine atıf yapılmaması ilginçtir. Çünkü onun Yahudilik hakkındaki görüşlerini bu meseleden bağımsız değerlendirmek çok mümkün gözükmemektedir. Birinci çalışma ise bizim çalışmamızın aksine Beytül-mağdis özelinde daha spesifik bir konuya odaklanmaktadır. Doğrusu Derveze gibi Filistin davasının yılmaz bir

¹ Siyaset-tefsir ilişkisini detaylı bir şekilde ele alan bazı çalışmalar için bkz. Nihat Uzun, *Hicrî II. Asırda Siyaset-Tefsir İlişkisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011); İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016); Tehran Nuriyev, *İmamiyye Şîası'nda Siyaset-Tefsir İlişkisi -Hicrî V. Asra Kadar-* (Ankara: TDV Yayınları, 2022).

² Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs* (Kâhire: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1383), 1/5-9.

³ Ekrem Demir, *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006); Mustafa Süleyman Ferîd, *Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1414), 5-13. Doğrudan tefsiri üzerine olmasa da tefsir ekseninde yapılan fakat Derveze'nin tefsirini Ehl-i kitap endeksli değerlendirmeyen bir başka çalışma için bkz. Belek Japarakunov, *Muhammed İzzet Derveze'nin "Asru'n-Nebi ve Siretu'r-Resul" Adlı Eserlerinin Tefsir Yönü* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lîsâns Tezi, 2006). Derveze'nin siyasî fikirlerinden ve Siyonizm-Arap mücadelesinden kısmen de olsa bahsedildiği belirtilen doktora tezine ise maalesef ulaşamamıştır. İlgili çalışma için bk. Abdurrahman Muhammed Ahmed Hasan, *Cuhudu Muhammed İzzet Derveze fi Tefsirihi el-Müsemma et-Tefsîrü'l-Hadis* (Kahire: Câmiatü Ayn-ı Şems, Doktora Tezi, 1984).

⁴ Murat Kayacan, "Filistinli Bir Müfessire Referansla Beytülmağdis: İzzet Derveze Örneği", *Diyanet İlmî Dergi* 60/4 (Kudüs ve Mescid-i Aks 2024), 1283-1310.

⁵ Kübra Ekşioglu, *M. İzzet Derveze'nin "et-Tefsîrü'l-hadîs" Adlı Eserinde Yahudilik ve Hristiyanlığa Yaklaşımı* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lîsâns Tezi, 2024). Derveze'nin tefsirinde "Ehl-i kitap" kavramının Mekki ve Medeni sûrelerdeki kullanımı ele alan Endonezya'da yapılmış bir çalışma için bk. Hamka Hasan, "Ahl Al-Kitâb Through The Interpretation of The Tartîb Nuzûlî İzzat Darwazah", *Peminat Ilmu Ushuluddin* 9/2 (2022), 285-312.

savunucusu olan ve Yahudilik özelinde çok sayıda eseri olan bir ismin konu hakkındaki yaklaşımı önem arz etmektedir. Zira Muhammed İzzet Derveze, Filistin davasına yönelik mücadelesini hem siyasi sahada hem de ilmî alanda sürdürmüş önemli bir isimdir. Bu makalede “Derveze’nin Yahudilere karşı yürüttüğü siyasi mücadele onun Kur’an yorumuna etki etmiş midir?” sorusuna cevap aranmaktadır. Çalışmada niteliksel içerik analizi yaklaşımına dayanılmış, yorumların ortaya çıkışında etkili olan faktörler, eser içi göstergelerden ve bağlamsal ipuçlarından hareketle tespit edilmiştir. Filistin sorununun başlangıcına tanıklık eden İzzet Derveze’nin âyetleri yorumlamasında söz konusu meselenin etkisini ele alan bu çalışmanın, alana mütevazî bir katkı sunması hedeflenmektedir.

1. İzzet Derveze ve Filistin Meselesi

Filistin meselesi, 1948’de İsrail Devleti’nin kurulmasından itibaren farklı düzeylerde ancak süreklilik arz eden bir şekilde Müslümanların gündeminde varlığını sürdürmektedir. Fakat Türkçedeki “Ateş düştüğü yeri yakar.” atasözünün de çok güzel bir şekilde anlattığı bir gerçek var ki hiç kimse Filistinlilerin çektiği acıları ve sıkıntıları onlardan daha derin bir şekilde yaşamamaktadır. Dolayısıyla Muhammed İzzet Derveze’nin gözünden Filistin meselesine bakmak, söz konusu trajedinin başlangıcından kökleşmesine kadar geçen bütün evreleri bizzat yaşamış ve hissetmiş bir Filistinlinin gözünden meseleye bakmak demektir. Zira Derveze, her ne kadar dedesinden nakille köklerinin bugün Ürdün’ün kuzeyinde yer alan Aclûn şehrinin Kefrence köyüne dayandığını belirtse de o, 1888 yılında Filistin’in Nablus kentinde doğmuştur. Derveze, Filistin’de ikamet etmesinin yasaklandığı 1937 yılına kadar yaklaşık elli yıl Filistin’in farklı bölgelerinde hayatını devam ettirmiştir. Derveze, bu dönemin büyük bir kısmını (1888-1920) Osmanlı idaresi altında, bir bölümünü (1920-1937) ise Filistin’i işgal eden İngiliz yönetimi altında geçirmiştir.⁶ Dolayısıyla öncelikle Derveze için Filistin meselesi, uğruna doğup büyüdüğü topraklardan ayrıldığı bir vatan mücadelesidir.

Derveze’nin Filistin’den sürgün edilmesi, 1935 yılında İngiltere’nin Filistin topraklarında Siyonist bir Yahudi devleti kurulmasını benimsediğini ilan eden Balfour Deklarasyonu’nun yıl dönümünde Filistinliler tarafından başlatılan isyan hareketiyle bağlantılıdır; bu hareket, İzzeddin el-Kassâm’ın (ö. 1935) öncülüğünde başlamış ve onun şehadetinden sonra 1939’a kadar devam etmiştir. Ancak çok sayıda şehit verilmesi ve İngiliz yönetiminin sert müdahaleleri nedeniyle başarıya ulaşamamıştır. Bu isyan sürecinde 5.000’den fazla şehit verildiği, 15.000 kişinin yaralandığı ve 5.600 kişinin hapsedildiği belirtilmiştir.⁷ Derveze, 19 Nisan 1936’da başlayan ve ilk intifada olarak kabul edilen Filistin ayaklanmasına etkin biçimde katıldığı gerekçesiyle, İngiliz idaresi tarafından 1933’ten itibaren yürüttüğü Filistin İslâmî Vakıflar Genel Müdürlüğü görevinden uzaklaştırılmış ve 1937 yılında Filistin’den sürgün edilmiştir.⁸ Ardından gittiği Suriye’de de Filistin direniş hareketinin idarî ve malî sorumlusu olarak çalışan Derveze’nin sahadaki mücadelesi hapse girmesiyle sona ermiştir.

Kur’an âyetlerinde İsrailoğullarına geniş bir yer verildiğini ifade eden Derveze, bu konunun Kur’an’ın 50 sûresinde kimi zaman açık ve ayrıntılı, kimi zaman ise kısa ve dolaylı biçimde ele alındığını, özellikle Âl-i İmrân, Nisâ ve Mâide sûrelerinde bu meselenin yoğun biçimde işlendiğini vurgulamaktadır.⁹ İzzet Derveze’nin Filistin meselesi ve Yahudilik hakkındaki görüşlerine büyük ölçüde tefsirinde rastlamak mümkündür. O tefsirinin birçok yerinde ahitlerini bozan tarihteki Yahudilerle günümüz Yahudileri arasında ilişki kurmakta, onların ahlâkî zafiyetlerinden bahseden âyetlerde günümüz Yahudilerinin de bu zafiyetleri atalarından aynen tevarüs ettiğini öne sürmektedir. Meseleyle ilgili tefsirinde yer verdiği hususlar aşağıda geniş bir şekilde ele alınacağından biz burada onun Filistin meselesi ve Yahudilikle ilgili diğer eserlerinden söz etmek istiyoruz. Derveze’nin bu konuda telif ettiği eserlerin başında *Kur’an ve Yahudiler* (1949) başlıklı çalışması gelmektedir. O, söz konusu eserinin ilk bölümünde Yahudilerin ahvâl ve ahlaki konumunu ele almakta, ikinci bölümde ise onların Hz. Peygamber dönemi Medine’deki durumlarını incelemektedir. Üçüncü ve son kısımda ise özellikle üç Yahudi kabilesinin yani Benî Kurayza, Benî Kaynukâ’ ve Benî Nadir’in sürgün edilmesi meselesine değinmektedir. Eser, büyük ölçüde söz konusu meselelerle ilgili âyetlerin tasnifinden oluşmakta Derveze, Yahudilerin yaşadıkları mekanların değişmesine rağmen ahlaki rezilliklerinin aynen devam ettiğinden söz etmektedir.¹⁰ Müellifin, *Me’sâtü Filistîn (Filistin Trajedisi)* adlı eseri ise Filistin’de Yahudi Devleti’nin kuruluş sürecini anlatan bir çalışmadır. Türkiye’de yaygın olarak dillendirilen aksine Filistinlilerin süreçteki mücadelesini bizzat o günlere tanık olan Derveze’nin kaleminden anlatan kısa ancak kıymetli bir eserdir.¹¹

⁶ Ferîd, *Muhammed İzzet Derveze*, 33-35; Ekrem Demir, *Muhammed İzzet Derveze’nin Kur’an’ı Anlama ve Yorumlama Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006), 14-16.

⁷ Mustafa L. Bilge, “Kassâm, İzzeddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/582; Glenn Richard Bugh - İsmail Halidi Raşid, “Arap İsyanı”, *Britannica*, 1999.

⁸ Ferîd, *Muhammed İzzet Derveze*, 35; Demir, *Derveze’nin Kur’an’ı Anlama ve Yorumlama Metodu*, 15; Zekeriya Kurşun, “Derveze, Muhammed İzzet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/187.

⁹ Muhammed İzzet Derveze, *Siretü’r-Rasul: Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı: III* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1995), 3/113.

¹⁰ Muhammed İzzet Derveze, *el-Çur’ân ve’l-Yehûd Ahvâluhum ve ahlâkuhum ve mevâkıfuhum ve masâruhum* (Şâm, 1949), 1-5.

¹¹ Muhammed İzzet Derveze, *Me’sâtü Filistîn -Arzun mücezi li-Kaziyeti Filistîn ve Târihihâ ve Tatavvurihâ ve Hâziru Filistîn ve Müstakbelihâ-* (Dimaşk eş-Şâm: DÂru’l-

2. Yahudi Tarihi'nden Bahseden Âyetleri Yorumlamada Filistin Meselesinin Etkisi

İzzet Derveze'nin, Yahudilerle ilgili Kur'an'da söz edilen tarihsel olayları yorumlarken güncel politik vasattan ayrı kalamadığını gözlemlemek mümkündür. Bu durum, Derveze'nin Yahudilerle ilgili tarihsel meselelerde diğer müfessirlerden kısmen daha farklı bir yorum yapmasını beraberinde getirmiştir. Burada Derveze'nin yaşadığı sosyokültürel ortamdan hareketle tefsirinin birçok yerinde Yahudilerin tarihine gönderme yapmasını veya Kur'an'da birçok yerde kendisine işarette bulunulan yaşadığı coğrafya ile ilgili değerlendirmeler yapmasını kastetmemekteyiz. Derveze'nin burada kastedilen tutumu “Biz, Kitap'ta İsrailoğullarına: Sizler, yeryüzünde iki defa fesat çıkaracaksınız ve azgınlık derecesinde bir kibre kapılacaksınız, diye bildirdik.”¹² âyetinin tefsirinde görülmektedir. Derveze'ye göre, söz konusu âyetler her ne kadar Allah'ın İsrailoğullarını art arda iki defa güçlendirip ardından zayıflattığını ifade etse de bu ifadelerle bu iki olayın son olduğunu belirtmek amaçlanmamaktadır. Ona göre, bu âyetlerde kastedilen, İsrailoğullarının tarihinde meydana gelen ya da ileride meydana gelecek en önemli iki tarihî olaya işaret edilmesi olabilir. Nitekim tarihsel süreç, İsrailoğullarının defalarca güç kazanıp zayıfladıklarını, sapkınlığa düşüp ardından tevbe ettiklerini ve birçok kez ilahî azabı hak ettiklerini ortaya koymuştur. Dolayısıyla klasik ve çağdaş tefsir eserlerinde genellikle âyetin lafzına bağlı kalarak İsrailoğullarının başına gelen iki olaya vurguyla yetinilirken¹³ Derveze'nin tefsirinde ise onların taşkınlıklarına mukabil, tarihi süreçte yedikleri darbelerin ikiyle sınırlı kalmadığına dikkat çekilmektedir.¹⁴ Nitekim Derveze onların defalarca maruz kaldıkları felaketlerden dördüne değinmektedir. Bu felaketlerin ilki, M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında Asur Kralı'nın Yahudilerle savaşarak, es-Sâmira merkezli Filistin coğrafyasına hâkim olan İsrail Krallığı'na son vermesi, Yahudileri yurtlarından sürmesi ve yerlerine başka bölgelerden getirdiği toplulukları yerleştirmesidir. İkinci büyük yıkım ise, M.Ö. 6. yüzyılın ilk çeyreğinde Babil Hükümdarı Nebukadnezar'ın (Buhtunnasr), İsrailoğulları ile savaşarak “Yehuda Krallığı”nı bir kez daha ortadan kaldırması, başkentleri olan Yeruşalim'i (Beyt-i Makdis) tahrip etmesi ve halkın büyük kısmını Babil'e sürgün etmesidir. Derveze bu iki olayın bugün Ahd-i Atik'in Krallar Kitabının birinci ve ikinci babında aynı şekilde aktarıldığına dikkat çekmektedir.¹⁵ Derveze bu iki darbenin dışında İsrailoğulları'nın yediği iki önemli darbeden daha söz etmektedir. Bu olayların ilki, M.Ö. 3. yüzyıldan 1. yüzyıla kadar Şam bölgesine hükmeden Slevkos İmparatorluğu dönemine, ikincisi ise bu imparatorluğun ardından aynı coğrafyada egemenlik kuran Roma İmparatorluğu dönemine aittir. Babil topraklarına kadar hâkimiyetini genişleten Pers Kralı II. Kiros, İsrailoğullarına yeniden itibar kazandırmış, başkentlerini ve mabetlerini tekrardan inşa etmelerine olanak sağlamıştır. Ancak yönetimin Yunanların eline geçmesiyle birlikte İsrailoğulları yeniden zulme yönelmişlerdir. Bu tutumları karşısında Yunan devleti onlara cephe almış ve onları yenilgiye uğratmıştır. Daha sonra yeniden güç kazanan İsrailoğulları, yönetimin Roma İmparatorluğu'na geçmesiyle birlikte tekrar isyan etmiş ve taşkınlık göstermişlerdir. Bunun sonucunda Romalılar tarafından ağır bir şekilde mağlup edilmiş, başkentleri ve mabetleri yerle bir edilmiştir. Milâdî 1. yüzyılda meydana gelen bu gelişmeler, söz konusu âyetlerin nazil olduğu döneme kadar bu şekilde sürüp gitmiştir.¹⁶ Derveze söz konusu meselenin detaylarını öğrenmek isteyenleri İsrailoğullarının tarihini kendi kitaplarından hareketle yazmış olduğu eserine yönlendirmektedir.¹⁷

Derveze, Tevrat'ın Levililer Kitabı'nın 26. bölümünde, İsrailoğullarının Allah'ın buyruklarına karşı geldiklerine, zulüm ve taşkınlıkta bulunduklarına dair ifadelerin yer aldığını, bu tutumlarının sonucu olarak düşmanlarının onlara musallat olduğu ve çeşitli işkencelere maruz kaldıklarına dair dehşet verici bir uyarının bulunduğunu belirtmektedir. Bu uyarı, Hz. Hz. Mûsâ'dan sonraki dönemlerde de Hâkimler, İşaya ve Yeremya bölümlerinde defalarca yinelenmiştir. Söz konusu bölümlerde aktarılan bazı

Yakazati'l-Arabiyya, 1959), 5-130.

¹² el-İsrâ 17/4.

¹³ Tefsirlerde çok farklı görüşler olmakla birlikte genellikle bu iki olay, Hz. Zekeriya'nın öldürülmesi ile Yeremya'nın hapsedilmesi ve Hz. Yahya'nın öldürülmesi ile Hz. İsa'yı öldürme teşebbüsüdür. Bunun neticesinde maruz kaldıkları felaket de Câlût ile Nebukednezar'ın İsrailoğullarına yaptığı zulme işaret olarak yorumlanmıştır. Bu konudaki görüşler değişse de Derveze'nin aksine iki olayla sınırlandırıldığı görülmektedir. Bkz. Mukâtil b. Süleymân el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423), 2/521-523; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, 1420/2000), 17/357-358; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 2005), 7/6-10; Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Komisyon (Suudi Arabistan: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430), 13/256-257; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabî, 1420), 20/299-303; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-münîr fî'l-akîde ve'l-menhec* (Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Fikr-Dâru'l-fikrî'l-muâsir, 1411), 22/15.

¹⁴ Çağdaş dönem müfessirlerinden İbn Âşûr da Derveze'ye benzer şekilde, İsrailoğullarının başına gelen felaketlerin ikiye sınırlandırılmasının, iki büyük millet olan Babilliler ve Romalılarla yaşanan olaylara vurgu amacını taşıdığını belirtmektedir. Bunun, söz konusu felaketlerin yalnızca iki olaya indirgenmesi anlamına gelmediğini, bu iki millet ile Yahudiler arasında pek çok olayın gerçekleştiğini vurguladığını ifade eder. İbn Âşûr'un bu görüşte Derveze'den etkilenip etkilenmediği ise bilinmemektedir. Bkz. Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnûsiyye, 1984), 15/29-30.

¹⁵ Derveze, söz konusu bilginin Ahd-i Atik'in Protestan baskısının Krallar Kitabının birinci ve ikinci bölümünde Katolik baskısının ise üç ve dördüncü babında yer aldığını, aynı şekilde her iki baskının Tarihler Kitabının birinci ve ikinci babında da bulunduğu dikkat çekmektedir. Bkz. Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 3/360.

¹⁶ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 3/360.

¹⁷ Muhammed İzzet Derveze, *Târîhu Benî İsrâ'îl min esfârihim* (Kahire: y.y., 1377), 150, 179, 235.

olaylarla Kur'an'daki âyetlerde geçen hadiseler arasında benzerlikler bulunmaktadır. Ancak her ne kadar böyle paralellikler gözlense de âyetlerin doğrudan tarihsel vakaları açıklama niyeti taşımadığı, bunun yerine İsrailoğullarının maruz kaldığı olayların arka planındaki nedenleri ortaya koymayı amaçladığı ve farklı zaman ve zeminde yaşayan tüm insanlara örnek teşkil etmesi amacıyla toplumsal yasaları açıklama işlevi gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁸

Derveze'nin Hicâz Yahudilerine dair açıklamaları aynı bağlamda değerlendirilebilir. O, Kur'an âyetlerinde hitabın İsrailoğullarına yöneltilmiş olmasının, büyük ölçüde Medine ve çevresinde yaşayan Yahudilerin İsrail soyundan geldiklerini ve M.S. 70 yılında Romalılardan aldıkları ağır darbenin ardından I. veya II. yüzyılda Hicaz bölgesine göç ettiklerini ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Yine o, "Kitap sadece bizden önceki iki topluluğa inzâl edildi; 'biz ise onların okuduklarından habersiziz' demeyesiniz."¹⁹ âyetinin de buna işaret ettiğini öne sürmektedir. Söz konusu âyetle Araplara hitap edilmekte ve öne sürebilecekleri bir mazeret gündeme getirilmektedir. Önceki ilahî kitapların, muhatap toplulukların ana diliyle indirilmemiş olması ve bu metinlerin genellikle okuyucular tarafından kendi ana dillerinde okunması hususuna dikkat çeken Derveze, buradan şu sonuca ulaşmaktadır: Hicaz bölgesine yerleşmiş olan Yahudiler, ana dilleri olan İbraniceyi bilmekteydiler ve kutsal metinlerini bu dilde okumaktaydılar. Bu sebeple, Kur'an'da Hicaz Yahudileri ile onların atalarının tutumları ve ahlâkî özellikleri arasında bir ilişki kurulmuştur. Derveze'ye göre, Kur'an'da Hicaz Yahudilerine "İsrailoğulları" şeklinde hitap edilmesi, onların tarihsel bir devamlılık içerisinde görüldüklerini göstermektedir. Dolayısıyla Derveze, ahlâkî tutum ve davranışlarında sanki Hicaz Yahudilerinin de eski atalarının yolundan gittiğine gönderme yapmaktadır. Derveze'ye göre, muhtemelen Yahudiler kendilerini Araplara, adeta aynı soydan gelen akrabalar gibi tanıtmış ve "Siz İsmail'in, biz ise İshak'ın soyundan geliyoruz, her ikisi de İbrahim'in evladıdır." şeklinde bir söylem geliştirmişlerdir. Ayrıca, Hz. İbrahim'in çok eski dönemlerde oğlu İsmail'i bu bölgeye getirdiğini, Kâbe'nin inşası ile Hac ibadetinin bizzat Hz. İbrahim tarafından başlatıldığını delil göstererek bu tarihî mirasa atıfta bulunmuşlardır. Bu söylem aracılığıyla Arapların güvenini ve hürmetini kazanmayı başarmışlardır.²⁰

İzzet Derveze'nin yaşamış olduğu güncel siyasi problemler, onun zihin dünyasında önemli bir iz bırakmıştır. Bu durum da onun yerli yersiz birçok yerde İsrailoğullarının tarihiyle âyetin tefsiri arasında ilişki kurmayı beraberinde getirmiştir. Derveze Fâtîha'nın başında "âlemlerin Rabbi" ifadesini açıklarken Yahudi tarihine gönderme yapmaktadır. Derveze, bugün elde mevcut olan ve Hz. Hz. Mûsâ'dan sonra insanlar tarafından kaleme alınmış olan Eski Ahit kitaplarında, Allah Teâlâ'nın "İsrail'in Rabbi" ve "İsrail'in Tanrısı" şeklinde tanımlanmasının sıkça tekrar edildiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca, İsrailoğulları'nın Rabbin sadece İsrail'e ait olduğu ve ilahın yalnızca İsrail'in tanrısı olduğu yönündeki ifadeleri de yine bu kitaplarda defalarca anlatılmıştır. Bu söylemler, Tanrı'yı sadece İsrailoğulları'na mahsus bir varlık olarak görme anlayışına dönüşmüş, adeta bir inanç ve saplantı hâlini almıştır. Bu düşünce öyle bir noktaya ulaşmıştır ki Pers Kralı Kiros tarafından İsrailoğulları'na Babil sürgününden dönmelerine ve Kudüs'teki mabedi yeniden inşa etmelerine izin verildiğinde, Filistin'in Samiriye bölgesinde yaşayan ve Musevi şeriatına inanan halkın, bu inşaya katılmalarını İsrailoğulları reddetmiştir.²¹ Derveze'nin burada İsrailoğullarının tarihine göndermeyle yaptığı açıklamayı başka bir tefsirde bulmak mümkün değildir.

Derveze'nin Filistinli olması doğal olarak o bölgeyle alakalı bazı meselelere veya kelimelere dair kendi gözlemlerini de içermektedir ki bunu doğrudan İsrail-Filistin meselesiyle açıklamak doğru olmayabilir. Derveze Sâmirî kıssasına dair Kur'an'da geçen anlatımın, üslup ve ifade bakımından Çıkış Kitabı'ndan farklı olmasının nedenini, Yahudiler arasında dolaşımda olan fakat zamanla kaybolmuş bazı metinlerde bu versiyonun yer alması olabileceğine dikkat çekmektedir. Ona göre "Samiri" kelimesi, büyük ihtimalle "Samir" kökünden gelen Arapça bir nispet sıfatıdır ve bugünkü Nablus civarında, Filistin'in ortasında yer alan "Şamer" adıyla bilinen bölgeyi işaret etmektedir. Bu kelime, günümüzde elde bulunan Eski Ahit kitaplarında da birçok kez geçmekte ve İsrailoğulları tarihinin Hz. İsa'dan önceki dönemlerine ışık tutmaktadır. Nitekim, Hz. Peygamber zamanında da bu bölgede yaşayan Musevi bir topluluk bulunmaktaydı. Hz. İsa'dan önceye, hatta çok daha eski dönemlere kadar uzanan bir geçmişe sahip olarak Samiriye halkına atfedilen bu bilgiler, uzun bir süre boyunca bilinmekteydi. Günümüzde de bu topluluğun soyundan gelenler hâlen Nablus'ta yaşamaktadır. Tüm bunlar, doğal olarak Yahudiler arasında bilinen ve yaygın olan bilgilerdendi.²² Oysa İbn Atıyye gibi klasik müfessirler Sâmirî'nin nispet edildiği köy hakkında Mısır, Kirmân, Bâcermâ (Musul civarında), olduğunu öne sürmüşlerdir.²³ Ancak Derveze'nin vermiş olduğu söz konusu bu bilgilerin büyük oranda müfessirin yaşadığı sosyokültürel ortamla ilgisi bulunmaktadır. Dolayısıyla yukarıda verdiğimiz örneklerle Derveze'nin yaşadığı

¹⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 3/359-361.

¹⁹ el-En'âm 6/156.

²⁰ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 6/165-167.

²¹ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 1/295.

²² Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 3/203.

²³ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrrahmân b. Gâlib el-Muhâribî İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muhârrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselâm Muhammed (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1422), 4/61; Ebû'l-Hasen Âlî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâveridî, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1431), 3/422; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1422), 3/173.

sosyokültürel ortamdan kaynaklı verdiği bilgiler arasını ayırt etmenin gerektiği açıktır.

3. Derveze'de Yahudilerin Ahlâkî Zafiyetlerini Haber Veren Âyetlerin Güncel Yorumu

Yahudilerin dünyüyle bugünü arasında irtibat kurmak Derveze'nin eserlerinde yoğun bir şekilde işlenmektedir. Zira Derveze'ye göre bugünün Yahudilerinin yaşadıkları çevreler farklı olmasına rağmen tam olarak Kur'an'ın tarif ettiği gibi olduklarını görmek hem şaşırtıcı hem de mucizevî olduğunu belirtmektedir. Kur'an'ın onlar hakkında aktarmış olduğu hakikatlere tarih de şahitlik etmektedir. Günümüze gelinceye kadar Yahudiler, insanları öylesine öfkelenirmiş, kötülükleri ve hileleri sebebiyle öylesine nefret ettirmiştir ki bugün bir şekilde herkes onlardan kurtulmak için can atmaktadır. İnsanların zamandan, mekândan ve etnik yapısından bağımsız olarak bu konuda fikir birliği içinde olmaları, onların eylem ve davranışlarında ortaya koydukları tutumu tamamen içselleştirdiklerini ortaya koymaktadır.²⁴

İzzet Derveze Yahudilerin peygamberlerini öldürdükleri ve Allah'ın gazabına muhatap olduklarından söz eden âyetlerin yorumunda şunları kaydetmektedir: Kur'an-ı Kerim'de Yahûdilerin, dinî ve ahlakî değerlerini çiğneyerek, dünyevi menfaatler uğruna inançlarını sattıkları, günahlar işledikleri ve Müslümanları yolundan saptırdıkları için Allah'ın gazabına maruz kalacakları belirtilmektedir. Derveze, Yahûdilerin İslam'ın yükselişiyle Kureyş'in Müslümanlardan daha doğru yolda olduklarını söylemeleri, Müslümanlara eza vermeleri ve İslamî yapılanmayı bulandırmaya çalışmaları ile onlara kıyamete kadar sürecek bir azabın ulaşacağını belirtmektedir. Ayrıca Derveze, günümüzde Filistin meselesi bağlamında yaşanan gelişmeler ve emperyalist güçlerin desteğiyle Yahudilerin elde ettikleri kazanımlar ne olursa olsun, atalarından çocuklarına intikal eden karakteristik kötü ahlâkları sebebiyle insanlara saldırmalarının buna karşılık, insanların onlardan uzak durmasının ve onlara karşı öfke beslemesinin her yerde geçerli olan genel bir kural hâline geldiğini ifade etmektedir. Yahudilerin yeryüzünde kıyamete dek dağılık kalmaları, Allah'ın ahidini ve misakını doğrulayan bir özellik taşıdığını göstermektedir. Derveze, Yahudilerin Filistin'de kazandıkları başarıların uzun vadede bir anlam ifade etmediğini, gelecekte zarara uğramış biçimde geri döneceklerini ifade etmektedir.²⁵ Derveze'ye göre, Hz. Peygamber döneminde yaşayan Yahudiler, Allah'ın birliğine ve hak din olan İslâm'a davet edildiklerinde bu çağrıya icabet ederek teslim olmaları gerekirken gerek içinde bulundukları toplumsal ve tarihsel konumları, gerekse Kur'an'ın ilahî hikmeti gereği, geçmişte benzer durumlarda bulunan atalarının uyarılıp sakındırıldıkları gibi, kendilerinin de bu âyetler aracılığıyla uyarılmalarına ihtiyaç duyulmuştur. Yahudilerin peygamberleri öldürmeleriyle ilgili olarak, İncil'in Protestan baskısında şu ifadeler yer almaktadır: "İhab'ın (Asab) eşi İzabel, Rabbin peygamberlerini katletti." Milâdî 1. yüzyılda yaşamış olan Yahudi tarihçi Flavius Josephus ise şu bilgileri aktarmaktadır: "Yahudi krallarından II. Herodos, çok sayıda Yahudi âlimini ve en önde gelen din bilginlerinden biri olan Yahya bin Zekeriyya'yı (Yohanna) öldürmüştür." Kur'an-ı Kerim'de Yahudilerin peygamber katilliğiyle ilgili olarak yer alan âyetler ise onların kutsal metinlerinde kayıtlı olan bu büyük dinî cinâyetlere atıf yaparak, kendi tarihî sorumluluklarını yüzlerine vurmaktadır.²⁶

Derveze'nin Yahudilerin Müslümanların en şiddetli düşmanlarının müşrikler ve Yahudiler olduğuna dair âyetin²⁷ tefsirinde de aktüel durumla bağlantı kurduğu görülmektedir. Derveze'ye göre, Yahudilerin Müslümanların düşmanı olarak tanımlandığı, Bakara, Âl-i İmrân ve Nisâ sûrelerinde birçok âyette değinilmektedir. Bununla birlikte söz konusu âyetteki niteleme özel bir anlam taşımaktadır. Burada, Yahudilerin Müslümanlara karşı en şiddetli düşmanlık gösteren topluluk olarak tanımlandıkları açıkça vurgulanmaktadır. Bu ifadenin, Hz. Peygamber dönemindeki gelişmelerden ve yaşanan hadiselerden kaynaklandığı hususunda herhangi bir tereddüt bulunmamaktadır. Bunun, Peygamberimiz zamanındaki durumlardan ve olaylardan kaynaklandığında şüphe yoktur. Kur'an'ın mucizelerinden biri, bu düşmanlığın bugün en şiddetli şekillerde tekrar ediyor olmasıdır. Her ne olursa olsun ilk âyette, Hristiyanların her durumda Müslümanlara en yakın dostlar olacağına dair sürekli bir öğreti vardır ve Müslümanların onlarla bu şekilde ilişki kurma yükümlülüğü olduğu vurgulanmaktadır. Aynı şekilde, Yahudilerin Müslümanların en büyük düşmanları olmaya devam ettikleri ve Müslümanların onlarla bu şekilde ilişki kurma yükümlülüğü de bulunmaktadır. İbn Kesîr, bu âyetlerin tefsirinde İbn Merdûye'nin (ö. 410/1020) Ebû Hureyre'den naklettiği şu hadisi aktarmaktadır: "Hiçbir Yahudi, bir Müslümanla yalnız kalmazdı ki onu öldürmeyi düşünmesin ya da öldürme arzusuyla ona yaklaşmasın."²⁸ Derveze, İbn Kesîr'in garîb olarak değerlendirdiği bu hadisi sahih bulmasa da söz konusu rivâyetin Kur'an'ın Yahudilerin Müslümanlara karşı büyük düşmanlıkları hakkındaki tanımlamasıyla uyumlu olduğunu, onun mesajının daha önce belirtilen âyetlerin bağlamından da anlaşılacağını ifade etmektedir.²⁹

²⁴ Derveze, *el-Kur'an ve'l-Yehûd*, 4-5.

²⁵ Ekşioğlu, *Derveze'nin Yahudilik ve Hristiyanlığa Yaklaşımı*, 94.

²⁶ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis*, 5/404-405; Ekşioğlu, *Derveze'nin Yahudilik ve Hristiyanlığa Yaklaşımı*, 91-92.

²⁷ "Kuşku yok ki iman edenlerin, insanlar içinde en amansız düşmanlarının Yahudiler ve şirk koşanlar olduğunu göreceksin...." el-Mâide 5/82.

²⁸ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'l-azîm* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1419), 3/449.

²⁹ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis*, 9/206.

Derveze, “*Kitap'dan kendilerine bir pay verilenlerin sapıklığı satın aldıklarını ve sizin yolu sapıtmanızı istediklerini görmüyor musun?*”³⁰ âyetiyle başlayan 10 âyetin tefsirinde Yahudilerin ahlâkî zafiyetlerine vurgu yaparak güncelle irtibat kurmaktadır. Derveze'ye göre, söz konusu âyetlerde Yahudilerden kaynaklanabilecek tehdit, tahrik, isyan, inkâr ve çeşitli entrikalara defaatle dikkat çekilmektedir. Bu âyetlerde, söz konusu fiillerin bizzat onlardan sadır olmasına bağlı olarak son derece ciddi bir uyarı niteliği taşıyan ifadeler ve onların çirkin tabiatlarını açığa çıkarma amacı güden farklı üslup ve ikaz biçimleri yer almaktadır. Derveze, söz konusu âyetlerin nüzûl sebebine dair birtakım rivâyetlere yer verdikten sonra bunları isnat açısından güvenilir bulmamakta ve âyetlerin konularıyla da uyumlu görmemektedir. Zira sebep-i nüzûl rivâyeti ile âyetin muhtevasının uyumu ona göre oldukça önem arz etmektedir.³¹ O, söz konusu âyetlerin, Yahudiler hakkında bir defada nazil olduğu görüşündedir. Ancak o, rivâyetlerde Yahudiler hakkında nakledilenleri imkânsız görmemektedir. Zira ilgili âyetler, onların tutum ve davranışlarını ifşa ederek uyarı mahiyetinde nazil olmuştur. Bu çerçevede, aktarılan rivâyetler arasında kesin bir tercih yapmamız mümkün olmamakla birlikte kanaatimizce söz konusu âyetlerin, Yahudilerin Kureyş'e giderek Müslümanlar ve Hz. Peygamber aleyhine kışkırtıcı faaliyetlerde bulunmaları ve putlar ile ilgili sarf ettikleri sözler üzerine indirildiği yönündeki rivâyet daha makul görünmektedir. Bu değerlendirme, “*Kendilerine kitaptan bir nasip verilenleri görmedin mi? Putlara ve bâtıla iman ediyorlar, sonra da kâfirler için 'Bunlar Allah'a iman edenlerden daha doğru yoldadır' diyorlar.*” meâlindeki 51. âyetin muhtevasıyla da örtüşmektedir. Nitekim bu âyet, oldukça sert bir üslupla onları uyarmakta, açık ve kesin ifadelerle üzerlerine yönelen ciddi bir ithamda bulunmaktadır ki bu da Kur'an'daki en sert üslup örneklerinden biri olarak değerlendirilmelidir.³²

Derveze, evvel emirde bu âyet grubu içerisinde yer alan “*Allah kendisine ortak koşulmasını asla başışlamaz, bundan başkasını dilediği kimse hakkında başışlar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur.*”³³ âyetinin Yahudilerle alakasının olmadığını düşünölebileceğini ancak zikrolunan münasebetin onlarla kuvvetli bir alakasının olduğunu gösterdiğini belirtmektedir. Zira Yahudiler ve Kureyşliler, putlara yönelik övgülerde bulunmuş, bu putlara olan inançlarını açıkça ifade etmiş ve onlara secde etmişlerdir. Onlar, Hz. Peygamber'in Allah'ın birliğine ve güzel ahlaka davet eden mesajına karşı, kendilerinin daha doğru yolda olduklarını Kureyşlilere söylemişlerdir. Âyetler, bu durumu şirkin dile getirilmesiyle ele almakta, Yahudilerin ve Kureyşlilerin bulundukları şirk ortamını kınamaktadır. Allah'ın bütün günahları affedeceği belirtilmiş olsa da şirk günahının kesinlikle affedilmeyeceği vurgulanmıştır. Bu bölüm, Yahudilerin tarihsel süreçte, özellikle Hz. Peygamber'in döneminden günümüze kadar, aynı tutumları sergilediklerine işaret etmektedir. Onlar, sürekli olarak Hz. Peygamber'in ilerleyen davasını engellemeye çalışmış, çeşitli entrikalarla, alaylarla ve övünmelerle Allah'ın davetini durdurmaya yönelik çabalar sarf etmişlerdir. Bu tür tutumlar, yalnızca bu âyetlerde değil, Âl-i İmrân ve Bakara sûrelerinde de geniş bir şekilde ele alınmış, Allah'ın gazabını hak eden Yahudilerin kalplerindeki rahatsızlık ve fiiliyata dökülen eylemleri detaylandırılmıştır. Yahudiler, sadece İslami yapıyı bozmakla kalmamış, aynı zamanda Resulullah'a ve Müslümanlara eziyet de etmişlerdir. Âyetlerde, onları tanımlarken en çirkin ve korkunç davranışları, putlara olan inançları ve bu inancı haset ve öfke ile sürdürmeleri olarak değerlendirilmiştir. Üstelik, bu tutumlarını utanmadan ve açıkça ifade ederek, putperestlere olan inançlarını rahatça dile getirmişlerdir. Ayrıca, Kureyşlilerin İslam'a karşı tutumlarını övüp, Müslümanlardan daha doğru yolda olduklarını iddia etmeleri, en çirkin eleştirilen davranışları arasında yer almaktadır.³⁴

Derveze'nin Yahudilerle ilgili her yorumunu yalnızca Filistin meselesiyle açıklamak elbette mümkün değildir. Nitekim o, “*Allah katında bundan daha kötü bir karşılığın bulunduğunu size haber vereyim mi? Allah'ın lanet ve gazap ettiği, içlerinden maymunlar, domuzlar ve şeytana kullar kıldığı kimseler var ya, işte onlar yeri en kötü ve doğru yoldan en çok sapmış olanlardır.*”³⁵ gibi cumartesi yasağını ihlâl eden Yahudilerin maymun sûretine dönüştürölerek cezalandırıldığını ifade eden âyetleri, cumhurun görüşünün aksine Mücâhid b. Cebr'in (ö. 103/721) kanaatine dayanarak fiziksel ve bedensel bir dönüşüm değil, vicdanî ve ahlâkî bozulma şeklinde yorumlamaktadır. Bu yaklaşımın arka planında, Derveze'nin Kur'an kıssalarındaki mucizevî unsurları mümkün olduğunca azaltma ve soyutlama gayreti olduğu söylenebilir. Gerçekten de Batı'da aydınlanmayla birlikte metafizik ve kutsal değerler yerine pozitivist düşüncüyü merkeze alan paradigmanın hâkim hale gelmesi, modernist müfessirleri kıssalarda yer alan olağanüstü unsurları tahayyül ve akılla kavranabilir bir te'vil zemini içerisinde açıklamaya yöneltmiştir. Bu bağlamda Derveze; Hz. İsa'nın ölümü, Miraç ve Şakk-ı Kamer gibi birçok hadisede Menar ekolünün yorumlarını takip etmiştir.³⁶ Bununla birlikte

³⁰ en-Nisâ 4/44.

³¹ Hz. Mûsâ Güler, “Sebeb-i Nuzûl Rivâyetlerinin Tefsirde Kullanılması: Muhammed İzzet Derveze Örneği”, *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2018), 178.

³² Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 8/136-141.

³³ en-Nisâ 4/48.

³⁴ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 8/136-145.

³⁵ el-Mâide 5/60.

³⁶ Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu Muhammed İzzet Derveze Örneği* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009), 197; Hasan Kılıç, “Modern Dönem Kıssa Teorisine İlişkin bir Analiz: İzzet Derveze Örneği”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2024), 106-107.

Derveze'nin bu yorumu tercih etmiş olması, ona günümüz Yahudilerinin ahlâkî zaafiyet bakımından geçmiş atalarından farklı olmadığını vurgulama imkânı sağlamış olabilir. Dolayısıyla onun, ilgili âyeti yalnızca tarihsel bağlamda meydana gelmiş ve belirli bir toplulukla sınırlı bir hadise olarak değil, süreklilik arz eden bir ahlâkî yozlaşmanın ifadesi şeklinde değerlendirmiş olması muhtemeldir. Bu yönüyle mesele, Derveze'nin Filistin sorununa yaklaşımıyla da ilişkilendirilebilecek bir boyut kazanmaktadır.

4. Kur'an Âyetlerinin Gölgesinde Derveze'nin Bağımsız Filistin Umudu

İzzet Derveze, Filistin mücadelesinin başarıya ulaşacağı noktasında hiçbir tereddüt taşımamaktadır. Onun bu konudaki sağlam inancının âyetlerin tefsirine de yansıdığı görülür. Bu bağlamda Derveze, A'râf Sûresi 163-171. âyetlerin³⁷ tefsirinde bunu özellikle vurgulamaktadır. Derveze, bu bölümün İsrailoğulları kıssalarının üçüncü ve son halkasını teşkil ettiğini belirttiikten sonra, ilgili âyetlerde Hz. Hz. Mûsâ'dan sonraki dönemde bazı kişilerin doğru yoldan sapmalarına kısaca temas edildiğini ifade etmektedir. Ardından, İsrailoğullarının Cumartesi yasağını ihlal etmek amacıyla geliştirdikleri hilekârlık, içlerinden bazı sâlih kimseler tarafından uyarılmaları, bu uyarılara rağmen davranışlarından vazgeçmemeleri, bunun neticesinde Allah'ın onları cezalandırarak aşağılık maymunlara dönüştürmesi ve yalnızca iyi olanları kurtarması gibi hususların ele alındığını belirtmektedir. Tüm bu ilahî müdahalelere rağmen, onların isyan etmeye devam ettiklerinden, dünyevî arzulara ve çıkarlarına bağlandıklarından bu uğurda Allah'ın kitabını ve dinlerini feda ettiklerinden bahsedilmektedir. Fakat onlar, Tûr-i Sînâ'da dağın kendileri üzerine gölge yaptığı o anda verdikleri ahdi bozmuşlardı. Bunun üzerine Allah, onları yeryüzüne dağıtacağına ve Kıyamet gününe kadar kendilerine şiddetli azabı tattıracak kimseleri üzerlerine göndereceğine dair yemin etmektedir. Allah Teâlâ, bu durumu onlar için bir ceza olarak takdir ederken O'nun kitabına sarılan ve verdikleri sözde sebat eden kimselerin ise mükâfatlarının zayi edilmeyeceğini bildirmektedir.³⁸

Derveze, birçok yerde yaptığı gibi burada da sözü Filistin meselesine getirmektedir. Derveze, ilgili âyetlerin içeriğinde başka bir mesajın daha yer aldığını ifade ederek bunun da Allah'ın kendi zatı üzerine yemin ederek Kıyamet gününe kadar Yahudiler üzerine en ağır azabı tattıracak kimseleri göndereceğine dair verdiği beyan olduğuna dikkat çekmektedir. Bu ilahî tehdidin gerekçesi ise Yahudilerin dinî, toplumsal ve ahlâkî sapkınlıklara yönelmeleri, günah işlemeleri, ilahî ilkeleri ve öğütleri tahrif etmeleri, geçici dünya hayatına meyletmeleri ve dinlerini, kutsal kitaplarını dünyevî çıkarlar uğruna feda etmeleridir. Ayrıca bu âyetlerde, Müslümanlar için bir öğüt ve hatırlatma niteliği taşıyan bir yön bulunduğu, onların ibret almaları ve benzer hatalardan sakınmaları gerektiği yönünde bir davet yer almaktadır. Öte yandan Derveze'ye göre, âyetler aynı zamanda Yahudilerin dünya üzerindeki dağınık hâllerini, zillet ve perişanlık içinde bulunuşlarını, sürgün edildikleri yerlerde aşağılanmalarını açık ve kesin bir biçimde gözler önüne sermektedir. Bu durum, Allah'ın onlar hakkındaki ilahî tasarrufunun mucizevî bir göstergesidir. Filistin meselesi bağlamında günümüzde yaşanan gelişmeler ve emperyalist güçlerin desteğiyle elde ettikleri başarılar ne olursa olsun, Derveze'ye göre Yahudilerin atalarından miras aldıkları temel özellik, kötü ahlâkları sebebiyle insanlara saldırmaları, buna karşılık insanların da onlardan uzak durması ve onlara karşı öfke ve nefret duymalarıdır. Tüm bu manzaralar, Yahudilerin yeryüzünde Kıyamet gününe kadar dağınık bir şekilde yaşamayı sürdürecektiklerinin, Allah'ın onlara dair ahidini ve misakını tasdik eden bir nitelik taşıdığını göstermektedir. Filistin'de elde ettikleri başarılarla gelince, Derveze'ye göre bu durum, Allah'ın onlar üzerindeki vaadini mutlaka gerçekleştireceğine dair kesin bir inancı beraberinde getirmektedir. Muhtemelen bu, Müslümanlar açısından bir imtihan mahiyetindedir. Sonuç olarak Derveze, Yahudilerin elleri boş ve büyük bir hüsrana geri dönecekleri³⁹ hususunda bir şüphe taşımamaktadır.

Derveze, İsrail Devleti'nin Filistin'de elde ettiği pozisyonun ilelebet devam etmeyeceği noktasındaki düşüncelerini Benî Nadir Yahudilerinin sürgününden söz eden Haşr sûresinde de sürdürmektedir. İzzet Derveze onların ahitlerini Hz. Hz. Mûsâ döneminde ve sonrasında sürekli bozduklarını dolayısıyla iman, amel ve ahlaki yönden birçok sapmanın meydana geldiğini belirtmektedir. O, Kur'an'ın birçok âyetinde bunların haber verildiğini ve onların aşağılanmış köleler olarak dünyanın dört bir tarafına dağıtıldıklarından söz etmektedir. Derveze, kıyamet gününe kadar Allah'ın onlara çeşitli azapların tattırılacağı konusunda hiçbir şüphesinin olmamasının inançların gereği olduğuna dikkat çekmektedir.⁴⁰ O, bu konuyu tefsirinin muhtelif yerlerinde sürekli gündeme getirmekte Siyonist Yahudilerin en büyük sömürgeci tâğût ABD'nin desteğiyle Filistin'i gasbettiğini ve Müslümanların da artık asla topraklarını geri alamayacaklarını düşünmeye başladıklarını söylemektedir. Ancak tıpkı Benî Nadîr Yahudilerine Allah'ın hiç ummadıkları yerden korku vererek yurtlarından eden Allah, Siyonist rejime de bunu yapmaya kadirdir. Ancak Müslümanların Allah'ın emirlerine uymaları, rehavet ve ataleti terk ederek dayanışma ruhu göstermeleri

³⁷ Yahudilerden bir grubun Cumartesi yasağını çiğnemeleri neticesinde uğradıkları azabı ele alan söz konusu âyetler şu şekilde başlamaktadır: "Onlara, deniz kıyısında bulunan şehir halkının durumunu sor. Onlar, cumartesi tatili yaptıkları gün, avlayacakları balıkları sürtüler halinde suyun yüzüne çıkararak onlara doğru gelirken, tatil yapmadıkları günde ortalığa çıkmıyorlar diye cumartesi yasaklarını çiğniyorlardı. Yoldan çıkmaları sebebiyle onları işte böyle sınıyorduk." el-A'râf 7/163.

³⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/519-520.

³⁹ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/519-524.

⁴⁰ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/443.

gerekmektedir. Derveze onların bugün Filistin'de sağladıkları başarının Müslümanlar için geçici bir imtihan vesilesi olduğunu da altını çizmektedir.⁴¹

Derveze Haşr sûresi 2. âyetinde yer alan, "Ey akıl sahipleri! İbret alın."⁴² çağrısının Müslümanlara güç ve umut veren ilahi bir müjde olduğunu vurgulamaktadır. Bu, Hz. Peygamber'in bayrağı altında bulunan ilk Müslümanların yaşadığı durumu hatırlatmaktadır. Bugün, Siyonist Yahudilerin, Filistin'i işgal etmeleri ve çoğu yerli halkı buradan sürmeleri, emperyalist sömürgeci güçlerin desteğiyle gerçekleşmiştir. O, söz konusu güçlerin, Arap topraklarını ve onların zenginliklerini kontrol etmek istediğine dikkat çekmektedir. Derveze, bugün Müslümanların, tıpkı ilk Müslümanların düşündüğü gibi işgal edilen toprakları geri alacak güçlerinin olmadığını, işgalcilerin ise Amerika'nın onlara sağladığı güç ve destekle Müslümanların topraklarını geri alamayacaklarını düşündüklerini belirtmektedir. Ancak Allah, kitabı ve kudretiyle, ahlaki değerlerin dışına çıkmış olan bu kafirlerin kalplerine korku salarak evlerini kendi elleriyle yıkmalarını sağlamış ve onları kutsal topraklardan sürmüştür. Allah, Siyonistlere ve onların zulüm ve saldırganlıklarını sürdüren destekçilerine karşı da aynı şekilde hareket edebilir. Buradan çıkarılacak ders, Müslümanların birbirleriyle tam bir dayanışma içinde olmaları, birbirlerindeki parçalanmışlık, gevşeklik ve ihmalden kurtulmaları gerektiğidir. Bu tutumları, düşmanlarının ve destekçilerinin topraklarına hâkim olmasına neden olmaktadır. Müslümanlar, bu mücadelede yılmamalı, ellerinden gelen her türlü gücü bir araya getirmelidirler. Allah, onlara büyük nimetler vermiştir ve bu nimetler, doğru şekilde anlaşılır ve kullanılırsa büyük bir güç kaynağı olacaktır.⁴³

Müfessirlerden bazıları Haşr sûresindeki "Onların tümü sizinle ancak sağlam kaleler içinde yahut siperlerin gerisinde savaşır. Aralarındaki gerilim ve çekişme şiddetlidir. Sen onları birlik içinde sanırsın oysa kalpleri dağınıktır."⁴⁴ ifadesinin hem Yahudilere hem de münafıklara yönelik olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴⁵ Buna karşılık bazı müfessirler ise söz konusu cümlelerin yalnızca Yahudilere hitap ettiğini savunmaktadır.⁴⁶ Derveze'ye göre, bu ikinci görüş daha isabetlidir. Zira sağlam kalelerde yaşayan ve Araplardan ayrı bölgelerde yerleşmiş olanlar yalnızca Yahudilerdir. Ayrıca bu ifade, Yahudilerin yekpare bir yapı arz etmediklerini ve kendi aralarında düşmanlık içinde bulunduklarını açık biçimde desteklemektedir. Nitekim Hz. Peygamber Kaynuka Oğullarını düşmanlıktan ötürü cezalandırdığı zaman Nadir Oğulları ve Kureyza Oğulları yardıma koşmamışlardı. Bu durum, Yahudilerin dışarıdan birlik içindeymiş gibi görünmelerine rağmen kendi aralarında düşmanlık taşıdıklarını ve kalplerinin parçalanmış olduğunu ortaya koymaktadır. Her ne kadar bu âyetler doğrudan sireti nebevînin belirli bir sahnesine işaret etse de ihlas sahibi Müslümanların, kendilerinden görünüp düşmanla iş birliği içinde olan kimselere karşı iman, kararlılık ve sağlam bir kalp taşıdıkları sürece üstün geleceklerine dair güçlü bir mesaj içermektedir.⁴⁷ Derveze'nin birçok âyetinde farklı anlamlara açık ifadeleri Yahudilere tevcih etmesi dikkatlerden kaçmamaktadır.

Derveze, "Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona yanaş ve Allah'a tevekkül et, çünkü O iştirir, bilendir."⁴⁸ âyetinin tefsirinde yine sözü güncel Filistin meselesine getirmekte ve Siyonistlerle bir barış antlaşması yapılmasına karşı çıkmaktadır. Derveze'ye göre, her ne kadar söz konusu âyetler Yahudilerle ilgili bir bağlam içerisinde yer alsın da kullanılan ifade itibarıyla hem Yahudileri hem de diğer toplulukları kapsayıcı bir nitelik taşımaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus bulunmaktadır: Âyetinde sözü edilen barış, Filistin'i işgal ettikten sonra "Araplarla barış istiyoruz." şeklinde söylemlerde bulunan Yahudilerle yapılacak bir barış değildir. Zira âyetinde geçen barış ifadesi, meşru bir yurda ve devlete sahip olan düşmanla gerçekleştirilecek gerçek bir barışı ifade etmektedir. Filistin'deki Yahudiler, Müslümanlara ve Araplara ait topraklara saldırıda bulunmuşlardır. Emperyalist güçlerin desteğiyle Müslüman Araplara karşı savaş başlatan Yahudiler Filistin'i işgal etmiş, bu süreçte en vahşi savaş yöntemlerini kullanarak halkı yerlerinden sürmüş, onların topraklarına, mülklerine, servetlerine, bağ ve bahçelerine el koymuş, kutsal değerlerini çiğneyerek İslâm medeniyetine ait izleri ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Yahudilerin Müslümanlarla barış talebinde bulunmaları durumunda, öncelikle işgal ettikleri topraklardan çekilmeleri gerekmektedir. Ancak buna rağmen, gasp ettikleri bölgelerde kurdukları gayrimeşru devletin varlığını sürdürme şartıyla barış istemeleri, Müslümanların bu barış çağrılarına olumlu yanıt vermesini meşrulaştırmaz. Zira bu durum, ilgili âyetin ruhu ve ilahî adalet anlayışıyla

⁴¹ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 7/305; 9/94.

⁴² Haşr 59/2.

⁴³ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 7/305.

⁴⁴ el-Haşr 59/24.

⁴⁵ el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil*, 4/281; et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/538; el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 9/595; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1407), 4/507; er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 29/510.

⁴⁶ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422), 9/284; İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5/289; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm İtfıyyîş (Kahire: Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, 1384), 18/35; Celâleddin el-Mahallî - Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, t.y.), 732.

⁴⁷ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 7/323.

⁴⁸ el-Enfâl 8/61.

bağdaşmamaktadır. Yahudiler, işgal ettikleri toprakların bir kısmından çekilseler ve Birleşmiş Milletler'in belirlediği sınırlara dönseler dahi Müslümanların bu tür bir teklife olumlu karşılık vermeleri dinen meşru kabul edilemez. Zira Filistin, Müslümanların öz yurdu olup Birleşmiş Milletler'in bu topraklardan bir karışını dahi Yahudilere verme yetkisi ve meşruiyeti bulunmamaktadır. Bu itibarla Müslüman Araplara düşen görev, güç yetirebildikleri ölçüde sürekli hazırlık içinde olmak, tüm imkânlarını seferber ederek zillate düşmeden herhangi bir uzlaşmaya meyletmeden mücadeleyi sürdürmektir. Nihai hedef, Yahudileri Filistin topraklarından çıkarmak, bu toprakların her bir köşesini Siyonist işgalin izlerinden arındırmak ve Filistin'i yeniden İslâmî kimliğine kavuşturmaktır.⁴⁹

5. Yahudi Kutsal Metinlerine Yönelik Eleştirilerin Arka Planı Olarak Filistin Meselesi

Derveze'nin tefsirinde Filistin meselesinin doğrudan kaynağı olan Tevrat hakkında da çok sayıda değerlendirme yapılmaktadır. Derveze'ye göre Kur'an'daki "Tevrat" kelimesi, Allah tarafından Hz. Hz. Mûsâ'ya indirilen ve ilahi ilkeler, talimatlar, yasa ve hudutlar içeren kitaba atıfta bulunmaktadır. Bu kitabın içeriğinde, Allah'tan ilham alındığına dair doğrudan bir işaret yoktur. Ancak Allah'a atfedilen konuşmalar ve peygamberlerle olan ilişkilerin anlatıldığı yerler vardır. Hz. Hz. Mûsâ'dan önceki olayları ve öğretileri içeren bu kitap, doğrudan Hz. Mûsâ'nın bildirdiği ya da aktardığı bir metin değildir. Hatta bu kitap, Hz. Hz. Mûsâ'dan sonra yazılmış ve bir anlatı tarzında, birden fazla kimse tarafından kaleme alınmış olabilir. Bunun nedeni, kitaptaki bazı çelişkiler, Allah'a ve peygamberlerine atfedilen ancak onlar tarafından kabul edilmeyen şeyler ve Hz. Mûsâ'nın önderliğindeki İsrailoğulları'nın Sina Yarımadası'na, Doğu Ürdün ve Batı Ürdün'e yerleşmeye başladığı MÖ 13. yüzyıl civarında yaşanan olaylarla ilgili anlatımların olmasıdır. Kitapta, eski zamanlardan kalma efsanelere yer verildiği, aşırıya kaçan anlatımlar ve çelişkilerin bulunduğu da görülmektedir. Tüm bunlar, bu kitabın, sonraki dönemlerde yazılmış ve önceki dönemin anılarıyla şekillenmiş olduğu görüşünü güçlendirir. Bu anılar arasında hem gerçek hem de hayal ürünü unsurlar bulunmaktadır. Ayrıca, Tevrat'ta Hz. Hz. Mûsâ'dan önceye ait olan kısmın da eski yazmalarda yer almış olabileceği ve bazı unsurlarının zamanla değişime uğramış olabileceği düşünülmektedir.⁵⁰

Muhammed İzzet Derveze, eserlerinde İsrailoğulları'nın; Kenanlılar, Amorlular ve Filistinlilerin yaşadığı Filistin topraklarına sonradan geldiklerini özellikle vurgulamaktadır. Ona göre Yahudiler, kısa bir süre dışında burada istikrarlı bir devlet ve yönetim tecrübesi de yaşamamışlardır. Onlar, iki bin yıl önce Filistin'i terk etmişler ancak Filistin'in gerçek yerli halkı orada kalmıştır. İsrailoğulları'nın Filistin topraklarındaki yaşamları ise çalkantılı, çekişmeli, kanlı, dinî ve ahlâkî sapmalarla dolu, Filistin'e ve onun egemenlik alanına komşu ülkelerden gelen işgallere maruz kalmış bir şekilde geçmiştir. Filistin, İsrailoğulların en görkemli dönemlerini yaşadığı Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman dönemlerinde bile tamamen onların hakimiyetinde olmamış, güneyde Filistinlilerin hakimiyeti her daim devam etmiştir.⁵¹ Dolayısıyla Derveze, aslında Filistin'e sonradan gelenlerin İsrailoğulları olduğunu ve onların bölgeyi sahiplenmelerinin tamamen tahrife uğramış Tevrat kaynaklı olduğunu belirtmektedir.

Derveze, Tevrat'ın İsrailoğulları'nın Filistin'e girmelerinden sonra yazıldığına ve oradaki olaylardan etkilendiğine dair bazı deliller getirmektedir. Söz konusu delillerden biri, kitapta Allah'a ızafe edilen vaatlerin, önce Hz. İbrâhim ve soyuna, sonra Hz. İshak ve soyuna, sonra da Hz. Ya'kûb ve soyuna verildiğidir. Bu vaatler, olayların akışına göre geliştirilmiştir. Kitap, Hz. İbrâhim ve soyuna çelişkili vaatler kaydetmiş, sonra bu vaatleri yalnızca Hz. İshak'a indirgemiş ve Hz. İbrâhim'in diğer çocukları Hz. Hacer'den olan Hz. İsmail ve Keturah'ın çocukları dışlanmıştır. Çünkü sadece İsrail soyunun, yani İshak'ın hakkının ispat edilmesi istenmiştir. Ardından bu vaatler yalnızca Hz. Ya'kûb'a yönlendirilmiş, Hz. İshak'ın diğer oğlu Esav dışlanmıştır. Bu da yine yalnızca Hz. Ya'kûb'un soyunun haklarının ispatı amacını taşımaktadır. Bir diğer güçlü delil ise kitabın dokuzuncu bölümünde Hz. Nûh'un Kenan'ı lanetlemesidir. Bu bölümde Hz. Nûh, çadırında çıplak olarak yatarken küçük oğlu Ham, babasının çıplaklığını görüp kardeşleri Yafes ve Sam'a bildirir. Bu ikisi babalarını örtmek için çadıra girerler. Hz. Nûh uyanarak küçük oğlunun yaptığına vakıf olunca "Lanet olsun Kenan'a! O, kardeşlerinin kölesi olacak. Sam'ın Tanrısı kutsansın. Yafes'e genişlik versin, Kenan da onlara köle olsun!" demektedir. Kenan, Ham'ın oğlu olarak onuncu bölümde geçmekte olup ancak o, Ham'ın dördüncü oğludur. Kenan, babasının çıplaklığını görüp haber verdiğinde henüz doğmamıştı. Eğer lanetlenen bu, Kenan'ın suçu değil Ham'ın suçudur. Ancak, İsrailoğulları ile Kenânîler arasındaki düşmanlık, Batı Ürdün'ün halkı ile olan kanlı ve uzun süreli mücadele, kitap yazarlarını o dönemdeki düşmanlıkları ve kinleri yansıtarak bu yanlış kaydı yapmaya itmiştir. Kenan'ın lanetlenmesi ve soyunun köle olarak belirtilmesi, yazarlara göre bir hatayı işaret etmektedir. Çünkü babasının işlediği bir suç nedeniyle doğmamış bir çocuğun lanetlenmesi mantıklı değildir. Bu yanlışlık, Kenan'ın soyunun, Sam'ın soyundan, dolayısıyla Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Ya'kûb ve İsrailoğulları'nın soyunun kölesi olarak belirlenmesiyle devam etmektedir.⁵²

⁴⁹ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 7/83.

⁵⁰ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/478.

⁵¹ Derveze, *Me'sâtü Filistîn*, 9.

⁵² Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/479.

Derveze'ye göre Tevrat'ın bölümlerini Hz. Hz. Mûsâ'nın yazdığını dair bir delil yoktur. Aksine, bunların Hz. Mûsâ'dan sonra, birçok kalem tarafından, farklı zamanlarda yazıldığını ve Hz. Hz. Mûsâ'dan sonra gerçekleşen olaylardan etkilendiğini gösteren deliller vardır. Gerçekler; hayaller, abartılar ve çelişkilerle karışmıştır. Ayrıca Allah'a ve peygamberlerine, onların uzak durdukları şeyler atfedilmiştir. İçerdiği bazı şeyler bazen tekrar edilmiş, bazen eksik ya da fazla olmuş, ifade ve konu açısından büyük farklılıklar göstermektedir. Bu durum, bunların birden fazla kalem tarafından, farklı zamanlarda yazıldığını ve yazarlarının farklı kaynaklardan aldığı kesin bir şekilde göstermektedir. Örneğin Tesniye Kitabı'nda Hz. Mûsâ'nın ölümünden ve Moav topraklarında bir vadiye gömülmesinden bahsedilir ve ardından şöyle denir: "O günden bugüne kadar mezarı bilinmemektedir." Bu cümle, kitabın yazılmasının Hz. Mûsâ'nın ölümünden uzun bir süre sonra olduğunu göstermektedir. Levililer ve Tesniye kitaplarında, Hz. Mûsâ'dan sonra İsrailoğulları'nın başına gelen dışarıdan gelen seferler ve darbeler, dini ve ahlaki sapmalar, İsrailoğulları'nın içine düştüğü zorluklar, dağılmaları ve yeniden toparlanmalarına dair uyarılar yer almaktadır. Bu, yalnızca gerçekleştiği zaman yazılmış olması halinde mantıklıdır. Derveze, Tevrat'ın bölümlerindeki birçok tarihsel hataya da işaret etmektedir. Mesela ikinci Krallar kitabı İsrail ve Yahuda krallıklarının sonuna kadar olan tarihini anlatır. Nebukadnezar'ın Yahuda devletini yok etmesi ve Yahudilerin Babil'e sürgün edilmesi olaylarını da içermektedir. Kitap, sürgünden sonra yaşanan bazı olaylara da yer vermektedir. Bu da kitabın Yahuda devletinden sonra yazıldığını gösterir. Çünkü bu kitap, Yahuda ve İsrail krallıklarının tarihini yazan birinci kitaba devam olarak yazılmıştır. Diğer bazı kitaplar da sürgünden önceki bazı olayları anlatan benzer ipuçlarına sahiptir ve bunlar da sürgünden sonra yazılmıştır.⁵³

Sonuç olarak Derveze'nin Tevrat eleştirisinin arka planında İsrail'in vaat edilmiş topraklar iddiasının yer aldığı söylenebilir. İzzet Derveze'nin Tevrat'a karşı olan eleştirileri, Yahudilerin arz-ı mev'ûd iddalarından dolayısıyla Filistin meselesinden bağımsız değerlendirilmemelidir. Nitekim İzzet Derveze, klasik ve çağdaş müfessirler arasında Yahudilere toprak vaadini tefsirinde en net bir şekilde ele alan müfessirlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla Derveze'nin Tevrat eleştirileri, Filistin topraklarının Allah tarafından Yahudilere verildiği iddiasının temel dayanağı ile yakından ilişkilidir. Derveze burada her ne kadar diğer İslam âlimlerinden farklı bir görüş ileri sürmese de konuyu ele alış biçimi ve Tevrat'a yönelik eleştirileri yaşadığı Filistin mağduriyetinin izlerini taşımaktadır.⁵⁴

Sonuç

Derveze'nin tefsiri, yalnızca Kur'an'ı yorumlama çabası değil aynı zamanda yaşadığı dönemin sosyopolitik meselelerine karşı bilinçli bir duruşun da yansımasıdır. Bu çalışmada, özellikle Filistin meselesi bağlamında Derveze'nin Kur'an tefsirinde sergilediği tavır ve geliştirdiği yorumlar incelenmiştir. İzzet Derveze'nin yaşamış olduğu güncel siyasi problemler, onun zihin dünyasında önemli bir iz bırakmıştır. Bu durum, Yahudilerle ilgili tarihi hadiselerden bahseden ve bazı Yahudi grupların dini ve ahlâkî zafiyetlerinden haber veren âyetlerin tefsirinde açıkça gözükmektedir. Nitekim Derveze, İsrâ sûresinde Yahudilerin iki defa fesat çıkarmaları ve bunun mukabilinde iki defa cezalandırılmalarını klasik müfessirlerin aksine ikiyle sınırlı tutulmaması gerektiğini düşünür. Onların çıkardıkları fesatlar ve mukabilindeki ilahi cezalar çok daha fazladır. Derveze, bazı Yahudi grupların dini ve ahlaki zafiyetlerinden bahseden âyetlerde günümüz Yahudileriyle tarihteki Yahudileri özdeşleştirmekte ve onların daima atalarının kötü mirasını devraldıklarını belirtmektedir. Öyle ki Derveze söz konusu âyetleri tefsir ederken birçok yerde yorumlarına Filistin meselesini ilave etmektedir. Siyonist Yahudilerin en büyük sömürgeci ABD'nin desteğiyle Filistin'i gasp ettiğini ve Müslümanların da artık asla topraklarını geri alamayacaklarını düşünmeye başladıklarını dile getirmektedir. Ancak tıpkı Benî Nadîr Yahudilerine Allah'ın hiç ummadıkları yerden korku vererek yurtlarından eden Allah, Siyonist rejime de bunu yapmaya kadirdir. Ancak Müslümanların Allah'ın emirlerine uymaları, rehabet ve ataleti terk ederek dayanışma ruhu göstermeleri gerekmektedir. Derveze onların bugün Filistin'de sağladıkları başarının Müslümanlar için geçici bir imtihan vesilesi olduğunun da altını çizmektedir. Dolayısıyla Derveze'nin tefsirinde bağımsız bir Filistin Devleti'ne olan inancı görmek mümkündür. Onun tefsirinde, Yahudilerin Nil'den Fırat'a kadar olan topraklara dair taleplerinin Kur'an'a dayandırılmasının yanlış bir yorum olduğu vurgulanmış, ilgili âyetlerin bağlamdan koparılarak ideolojik amaçlarla kullanılmasının tehlikelerine dikkat çekilmiştir. Derveze, Filistinlilerin değil, İsrailoğullarının bölgeye daha sonra geldiklerini vurgulamakta, vaat edilmiş topraklar meselesinin ilahi bir husus olmayıp tarihsel süreçte şekillendiğini Tevrat'ın sıhhatine yönelttiği eleştiriler üzerinden ispat etmeye yönelmektedir. Derveze'nin tefsiri, İslam dünyasında Filistin'e yönelik farkındalığın gelişimine katkıda bulunan önemli bir düşünsel kaynak olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak Derveze'nin Filistin meselesi özelinde geliştirdiği yorumlar, Müslümanların kutsal metinlerle olan ilişkilerinde tarihsel bağlamı göz önünde bulundurmalarının ve dini referansların güncel siyasal söylemlerle ilişkilendirilmesinin somut bir örneğini ortaya koymaktadır.

⁵³ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/479-480.

⁵⁴ İzzet Derveze'nin vaat edilmiş topraklar meselesindeki görüşleri başka bir çalışmada değerlendirildiği için burada söz konusu görüşlerin detayına girilmemiştir. bkz. Çelik, "Klasik ve Çağdaş Müfessirlerin Perspektifinden Arz-ı Mev'ûd Meselesi", 390-392.

Kaynakça | References

- Belhî, Mukâtil b. Süleymân el-. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423.
- Bilge, Mustafa L. "Kassâm, İzzeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/582. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bugh, Glenn Richard - Raşid, İsmail Halidi. "Arap İsyanı". *Britannica*, 1999. <https://www.britannica.com/place/Palestine/The-Arab-Revolt>
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Çelik, Ersin. "Klasik ve Çağdaş Müfessirlerin Perspektifinden Arz-ı Mev'ûd Meselesi: Kur'an Yahudilerin İddiasını Destekliyor mu?" *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Mart 2025), 385-409. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1574827>
- Demir, Ekrem. *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006.
- Demir, Ekrem. *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006.
- Derveze, Muhammed İzzet. *el-Ḳur'ân ve'l-Yehûd Ahvâluhum ve ahlâkuhum ve mevâkıfuhum ve masâruhum*. Şâm, 1949.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. Kâhire: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1383.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Me'sâtü Filistîn -Arzun müce li-Kazıyyeti Filistîn ve Târîhihâ ve Tatavvurihâ ve Hâzırı Filistîn ve Müstakbelihâ-*. Dimaşk eş-Şâm: Dâru'l-Yakazati'l-Arabiyya, 1959.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Siretü'r-Rasul: Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı: III*. 3 Cilt. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1995.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Târîhu Benî İsrâ'îl min esfârihim*. Kahire: y.y., 1377.
- Ekşioğlu, Kübra. M. *İzzet Derveze'nin "et-Tefsîru'l-hadîs" Adlı Eserinde Yahudilik ve Hristiyanlığa Yaklaşımı*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Ferîd, Mustafa Süleyman. *Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l- Kur'ânî'l-Kerîm*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1414.
- Güler, Musa. "Sebeb-i Nuzûl Rivayetlerinin Tefsirde Kullanılması: Muhammed İzzet Derveze Örneği". *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2018), 171-189.
- Hasan, Abdurrahman Muhammed Ahmed. *Cuhudu Muhammed İzzet Derveze fi Tefsirihi el-Müsemma et-Tefsîru'l-Hadis*. Kahire: Câmiatü Ayn-ı Şems, Doktora Tezi, 1984.
- Hasan, Hamka. "Ahl Al-Kitâb Through The Interpretation of The Tartîb Nuzûlî Izzat Darwazah". *Peminat Ilmu Ushuluddin* 9/2 (2022), 285-312. <https://doi.org/10.15408/iu.v9i2.29179>
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnûsiyye, 1984.
- İbn Atiyye el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1422.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrü'l-Ḳur'ânî'l-'azîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422.
- Japarakunov, Belek. *Muhammed İzzet Derveze'nin "Asru'n-Nebi ve Siretu'r-Resul" Adlı Eserlerinin Tefsir Yönü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Kayacan, Murat. "Filistinli Bir Müfessire Referansla Beytûlmakdis: İzzet Derveze Örneği". *Diyanet İlmî Dergi* 60/4 (Kudüs ve Mescid-i Aksa 2024), 1283-1310. <https://doi.org/10.61304/did.1517810>
- Kılıç, Hasan. "Modern Dönem Kıssa Teorisine İlişkin bir Analiz: İzzet Derveze Örneği". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2024), 85-110. <https://doi.org/10.20486/imad.1457783>
- Kurşun, Zekerîya. "Deruze, Muhammed İzzet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/187-188. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-aḥkâmî'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhim İtfiyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-kütübi'l-Mısıriyye, 2. Baskı., 1384.
- Mahallî, Celâleddin el- - Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tefsîru'l-Celâleyn*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, t.y.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 2005.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1431.
- Nuriyev, Tehran. *İmamiyye Şîası'nda Siyaset-Tefsir İlişkisi -Hicri V. Asra Kadar-*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Okumuş, Mesut. *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu Muhammed İzzet Derveze Örneği*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 3. Baskı., 1420.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, 1420/2000.
- Uzun, Nihat. *Hicrî II. Asırda Siyaset-Tefsir İlişkisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *el-Basît fî tefsîri'l-Ḳur'ân*. thk. Komisyon. 25 Cilt. Suudi Arabistan: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1407.

Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîru'l-münîr fî'l-akîde ve'serîa ve'l-menhec*. 32 Cilt. Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Fikr-Dâru'l-fikri'l-muâsır, 1411.